

JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle

Internet: www.judaica-zwolle.nl E-mail: info@judaica-zwolle.nl

Verschijnt vier maal per jaar - ISSN 1384-9050

Jaargang 28, Nummer 1 / Tisjri 5775 – Oktober 2014

OPLAGE 300 EXEMPLAREN - ABONNEMENT € 8,00 - BANKREKENING NL07INGB0000259272

In het spoor van de Kindertransporten (1)

Door Wim Neevel

“10.000 Joodse kinderen trekken een spoor door Europa. Een spoor dat begint bij de Kristallnacht in 1938 en eindigt in een door de 'Blitzkrieg' bedreigd Groot-Brittannië. Een spoor van wanhoop en van heldenmoed, een spoor van vervolging en van overleven. 10.000 kinderen overleven een oorlog, zonder vader, zonder moeder. Vanuit Duitsland, Oostenrijk, Tsjechië en Polen via Hoek van Holland, naar de vrijheid van een bedreigd Engeland.” (*1)

De actualiteit

In bijna alle Europese landen is sinds kort weer sprake van een toename van antisemitisme. Door sommigen in Joods Nederland wordt in discussies hierover zelfs weleens de vergelijking gemaakt tussen de omstandigheden voorafgaand aan de Sjoa en wat nu speelt. Jodenhaat is geen marginaal verschijnsel meer in Nederland. Demonstraties waarbij 'dood aan de Joden' wordt gescandeerd zijn dan ook zeer bedreigend. In bepaalde wijken van Nederlandse steden kun je niet ongestoord een keppeltje dragen en de dreiging van een aanslag op Joodse instellingen is niet langer denkbeeldig. Dit zijn wel degelijk verontrustende ontwikkelingen die Joden reden geven om ongerust te zijn over de toekomst. Maar een belangrijk verschil met toen is gelukkig wel dat we nu in Europa geen regime kennen dat uit is op een massamoord op Joden. Maar toch.....

In het Franse Sarcelles heeft een horde van jongeren – die demonstreerden voor Gaza – geprobeerd zoveel mogelijk bezittingen van Joden te vernielen. Pogromachtige taferelen waren het in een stad waar al jaren veel Joden wonen. Ramen van winkels werden kort en klein geslagen en verschillende panden werden volledig in de as gelegd. Het leek wel de Kristallnacht zeiden de

slachtoffers van deze terreur. Onlangs, op 5 september, stond in het NIW nog een stukje waarin gemeld werd dat twee tienermeisjes van 15 en 17 jaar de Grote Synagoge in de Franse stad Lyon hadden willen opblazen. In dat zelfde artikel staat: “Vanwege het sterk opkomende antisemitisme zijn alleen al in de maand juli meer dan vierhonderd Joden van Frankrijk naar Israël geëmigreerd”. Nog nooit hebben – sinds 1948 – zoveel Joden Frankrijk verlaten. Naar verwachting zullen dat er dit jaar meer dan vijfduizend zijn. (*2)

Ook in Nederland kan in de nabije toekomst wel degelijk een situatie ontstaan waarbij een substantieel aantal Joden besluit het land te verlaten omdat ze zich hier niet meer veilig voelen of elders betere leefomstandigheden zien, veronderstelt Maurice Swirc in een hoofdredactioneel artikel in het NIW. (*3)

Een monument

In de jaren dertig van de vorige eeuw komt in Duitsland de nazipartij van Hitler aan de macht. Al snel volgen discriminerende maatregelen tegen de Joden. Joden die de bui voelen hangen, nemen maatregelen om hun kinderen naar de vrijheid te kunnen laten ontsnappen, in de hoop hen later na

te reizen. Zo ontstaat de tragische geschiedenis van de Kindertransporten.

Dwars door Europa loopt het spoor van tienduizend voornamelijk Joodse kinderen en de treurige verhalen achter hun transport. In de aanloop naar en aan het begin van de Tweede Wereldoorlog werden ze op de trein gezet, weggestuurd naar de veiligheid van Groot-Brittannië.

Bijna al deze kinderen staken in Hoek van Holland - tussen 1938 en het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in Nederland - het Kanaal over naar Harwich. Zij werden tijdens hun reis bijgestaan door Nederlandse vrijwilligers. Aan de rand van het dorp 'de Hoek' langs de Koningin Emmaboulevard is op 30 november 2011 een monument onthuld ter nagedachtenis aan die 10.000 Joodse kinderen die vanaf hier de oversteek maakten naar het veilige Engeland. Die bronzen beeldengroep 'Channel Crossing To Life' is het ontwerp van Frank Meisler. Deze kunstenaar, werd geboren in een Joods gezin in Dantzig - toen een Duitse stad, nu Gdańsk in Polen – en was als 10-jarige een van de kinderen die in augustus 1939 gered werden. Zijn ouders werden drie dagen na zijn vertrek gearresteerd en zijn later in Auschwitz vermoord. Vanaf 1960 woont en werkt hij in Jaffa, Israël. De onschuld van de kinderen is mooi weergegeven, door hun gezichtsuitdrukking, de vlechten en een knuffelbeer. Soortgelijke beelden van Meisler staan ook bij het Wien Westbahnhof in Oostenrijk, in Berlijn Bahnhof Friedrichstrasse en bij Gdansk Glówny station, Polen. Dit kunstwerk bij de Nieuwe Waterweg is opgedragen aan al die vrijwillige helpers - uit Nederland en Groot-Brittannië - als dank voor het helpen van de 'Kinder' die daardoor allen de oorlog hebben overleefd. Het waren met name Engelse gastgezinnen, zoals de ouders van de latere premier Margaret Thatcher, die onbaatzuchtig de van huis, haard en familie verdreven Joodse kinderen opnamen.

Filosemieten

In een column in het NIW (*4), met bovenstaande titel, schrijft Victor Polak: "Bij alle gewelddadige demonstraties en antisemitische incidenten in de wereld is het moeilijk om je te realiseren dat er vele miljoenen mensen in de wereld zijn die Israël en mensen van Joodse afkomst een warm hart toedragen. [...] Door de eeuwen zijn vrijwel alle Joodse gemeenschappen doelwit van vervolging geweest, maar tegelijkertijd waren er dappere

Bronzen beeldengroep 'Channel Crossing To Life'

mensen [...], die hun eeuwig goede naam verdienen door tegen de heersende opinie, meute en massa in pal te staan voor de strijd tegen antisemitisme.

Ook bij de opkomst van het nazisme bleken er rechtschapen mensen [...] te bestaan die voor Joodse medeburgers opkwamen met alle nadelen en risico's van dien." In zijn column refereert Polak ook aan de Kindertransporten die in 1938 begonnen. Verder schrijft hij: "Tijdens de verschrikkingen van de Sjoa bleken duizenden Europeanen [...] bereid hun eigen leven te riskeren om Joodse burgers het leven te redden. Er zijn inmiddels ruim 25.000 Yad Vashem-onderscheidingen toegekend, [...]." In het rijtje namen van mensen die onderscheiden zijn, noemt hij ook de Nederlandse 'tante Truus' Wijsmuller (1896-1978).

Truus Wijsmuller-Meijer

Deze moedige vrouw heeft tijdens het naziregime duizenden kinderen van de dood gered. Zij stelde Kindertransporten naar Engeland en Amerika samen vòòr wij in oorlog met Duitsland kwamen. Miljoenen zwegen, zij schrapten de Joden als medemens, door te zwijgen. Maar de 'vrouw met de paraplu' zweeg niet. De vrouw die, samen met

anderen, mee heeft geholpen 10.000 Joodse kinderen te redden toen er eigenlijk al lang niets meer te redden viel.

Deze bankiersvrouw, Geertruida Wijsmuller-Meijer, 'tante Truus' - een erenaam haar gegeven door de vele geredde Joodse kinderen - is al vroeg betrokken bij de hulp aan Joden. Zo werkt ze op gezette tijden voor het in 1933 opgerichte 'Comité voor Joodse Vluchtelingen'. Ze reist dan al naar Duitsland om familieleden van in Nederland wonende Joden op te halen, met name ook kinderen.

Tante Truus laat zich niet intimideren, maakt stampeij als dat nodig is, paait spoorwegbeambten met kleine presentjes en heft het glas met Duitse officieren als ze daarmee een kind in veiligheid kan brengen. Vanaf 1938 organiseert zij de evacuatie van duizenden Joodse kinderen uit Nazi-Duitsland, nadat ze bij Adolf Eichmann in Wenen - die verantwoordelijk is voor het verstrekken van de uitreispapieren van Joden - een eerste transport heeft weten te regelen. Deze Eichmann is één van de latere architecten van de Sjoa. Op 1 december 1938 vertrekt dan met goedgevinden van de nationaalsocialistische regering, het eerste Kindertransport uit Berlijn. Hier volgt het relaas rond dat transport:

“Eichmann zit in een grote zaal, op een podium. Hij staat niet op om haar de hand te schudden, vraagt haar of ze papieren heeft uit Engeland - die heeft ze niet, schijnt met een felle lamp op haar en ze moet zelfs haar rokken tot boven de knie optillen, zodat hij door middel van een quasiwetenschappelijke methode aan haar kan zien of ze Joods of Arisch is. Ook snauwt hij haar toe dat hij niet gewend is om met vrouwen te praten. Maar Truus Wijsmuller is voor de duivel niet bang, laat staan voor de nazi's, en ze laat zich dan ook niet van haar stuk brengen. Eichmann vindt het eigenlijk allemaal wel grappig en zegt tegen haar dat ze 600 kinderen mee mag nemen, die dan op zaterdag weg moeten; het is een maandag als dit gesprek plaatsvindt. Als ze dit kan regelen, dan mag ze meer kinderen helpen. Eichmann denkt natuurlijk dat dit haar nooit op zo'n korte termijn zal lukken, en ook de Joden te kunnen pesten door hun kinderen op de Joodse sabbat te laten reizen. Maar Truus Wijsmuller krijgt het wel voor elkaar. Engeland laat 500 vluchtelingetjes toe, de andere 100 worden in Den Haag opgevangen. Ze regelt met de Havenmeester van de Hoek dat de kinderen met de boot mee kunnen zodra ze in de

*Hoek aankomen. Het eerste transport van de 10.000 komt op deze zaterdag, 11 december 1938, aan in Hoek van Holland. Er staan voor de 100 kinderen die niet mee kunnen bussen klaar om ze naar Den Haag te vervoeren.” (*5)*

Truus Wijsmuller is na de oorlog lid van de VVD geworden en heeft tot 1966 in de gemeenteraad van Amsterdam gezeten. In 1961 komt haar boek uit: “Geen tijd voor tranen”, waarin over deze geschiedenis van de Kindertransporten wordt verteld door haar biograaf Lou Vrooland. In een plantsoen aan het Bachplein in Amsterdam staat haar portretbuste. Op de sokkel ervan lezen we: Bellatrix Vigilans Beatrix. De betekenis van deze woorden is veelzeggend: strijdbaar, volhardend, gelukbrengend. Tot haar dood in 1978 onderhoudt tante Truus contact met veel van de kinderen die zij heeft gered.

De vluchtelingenstroom

De gebeurtenissen van de Kristallnacht op 9 en 10 november 1938 in Duitsland en Oostenrijk, maken veel van de nog in het Derde Rijk wonende Joodse families duidelijk dat de situatie in Nazi-Duitsland er niet beter op zal worden en dat in ieder geval hun kinderen op korte termijn het land zullen moeten ontvluchten.

Al eerder, direct na de machtsovername door de nazi's in 1933, is een vluchtelingenstroom op gang gekomen en krijgt het Joods Weeshuis in de Pletterijstraat 66 in Den Haag verzoeken vanuit Duitsland om kinderen op te nemen. Het bestuur besluit tot een reglementsherziening, waardoor het ook mogelijk wordt niet-wezen te accepteren. Maar de Nederlandse regering wil de immigratie beperken, zo niet volledig stopzetten. Ondanks de vele familiebanden tussen Joden in Duitsland en Nederland mogen de vluchtelingen niet bij familie verblijven. Daarom brengt de regering de kinderen liever onder in tehuizen zodat ze er beter zicht op kunnen houden. Wel is het de bedoeling dat de familie de kosten van het verblijf van het kind betaalt. Het argument van de Nederlandse regering tegen toelating van Joodse vluchtelingen is, behalve de slechte economische situatie in ons land, ook een vrees voor toenemend antisemitisme. Het Ministerie van Justitie verleent toestemming tot opname van kinderen, mits zij een opleiding zullen krijgen voor uitzending naar Palestina. Nog in datzelfde jaar arriveert de eerste vluchteling uit Duitsland, Anita Reich. In 1934 volgen nog dertien andere kinderen. De ouders die hun kinderen naar Nederland sturen, vinden dat zij hier veiliger zullen zijn dan in Duitsland.

Ook in de jaren nadien bleven jonge Joodse kinderen uit Duitsland naar het Haagse weeshuis komen. De toegenomen kinderschare in het weeshuis bracht een verbouwing van het weeshuis met zich mee. Op de zolder komen nieuwe bedden en verwarmingsradiatoren. (*6)

Vele maatregelen worden genomen zodat het voor vluchtelingen zeer moeilijk wordt Nederland toch binnen te komen. In mei 1938 is door de aangepaste regelgeving de Nederlandse oostgrens gesloten. Toch besluit de Nederlandse overheid - mede onder druk van de publieke opinie en de Joodse organisaties - na de Kristallnacht in november 1938, een beperkt aantal vluchtelingen toe te laten. Voor kinderen kan iets makkelijker een uitzondering worden gemaakt want de zij zullen niet op de arbeidsmarkt terecht komen. De Nederlandse regering wil dat ons land neutraal blijft en slechts transmigratieland is. Alles moet in het werk worden gesteld om de toegelaten kinderen zo snel mogelijk naar andere landen te laten emigreren. Dit beleid heeft achteraf gezien vele kinderen het leven gered.

Ook in het Verenigd Koninkrijk zijn de wetten streng, maar een Joodse delegatie, met onder andere de scheikundige Chaim Weizmann, heeft het in de onderhandelingen met de Britse premier Chamberlain voor elkaar gekregen, dat Joodse kinderen en jeugdigen vanuit Duitsland naar Engeland mogen komen. Er worden wel voorwaarden gesteld: de ouders mogen niet mee en de kinderen moeten jonger dan 17 jaar zijn. Later, als de toestand is gestabiliseerd, kunnen ze weer terugkeren naar hun families. De Joodse gemeenschap in Engeland zegt toe dat zij garant staan voor de kosten die uit dit besluit voortvloeien. De reis- en verblijfkosten bedragen zo'n 50 pond - waarde nu ongeveer € 1500 - per kind. Zo wordt door het Engelse parlement op 21 november 1938 een wet aangenomen, die het mogelijk maakt Joodse kinderen als vluchtelingen op te nemen. Al op 25 november wordt via de BBC een oproep gedaan om zich als pleeggezin te melden, en in korte tijd hebben zich zo'n 500 gezinnen aangemeld.

En dan komen in december 1938 de Kindertransporten op gang. De kinderen waren

onder meer afkomstig uit Duitsland, Oostenrijk, Polen en Tsjecho-Slowakije. Voor veel vrouwen is er ook een pure financiële noodzaak om hun kinderen op transport te sturen, want na de arrestatie en deportatie van hun echtgenoten hebben zij vaak helemaal geen inkomen meer en kunnen zij onmogelijk nog voor hun kinderen zorgen. Van het naziregime mogen de kinderen niet veel meenemen: 10 Reichsmark, een koffer, enkele foto's. Geen speelgoed, geen boeken, geen waardevolle spullen. De nazi's bepalen verder dat de kinderen op het station geen afscheid mogen nemen van de achterblijvers. Het eerste transport dat tante Truus begeleidt - georganiseerd door Joodse leiders in Berlijn - vindt plaats van 1 op 2 december 1938. Het bestaat uit kinderen die dakloos zijn geworden nadat hun weeshuis in de Kristallnacht in brand is gestoken. Vanuit Hoek van Holland worden ze uiteindelijk per stoomschip naar Harwich gebracht. Vervolgens gaan ze via het spoor verder naar station Liverpool Street in Londen. Daar staan ze dan op het perron, netjes in de rij, in afwachting door welke pleegouders ze worden uitgekozen.

Noten en Bronnen

(*1) Rabbijn Lody van de Kamp in zijn brochure 'Voetstappen in het verleden' over een busreis - die wij in juli 2014 onder zijn leiding hebben gemaakt - in de voetsporen van 10.000 Joodse kinderen.

(*2) Veronderstelling van G. Hette Abma in zijn rubriek 'Plussen en minnen' in Israëlaktueel van september 2014

(*3) Nieuw Israëlisch Weekblad van 05-09-2014

(*4) NIW van 12-09-2014

(*5) Bron: Hoek van Holland rond de Tweede Wereldoorlog, <http://hvhwo2.wordpress.com>

(*6) De gegevens over het Joods Weeshuis zijn verkregen van dr. Corien Glaudemans van het gemeentearchief van Den Haag

Joods in de schaduw van Willem I

200 jaar Koninkrijk der Nederlanden en de joodse gemeenschap*

Door Dr. Bart Wallet

Van 2013 tot 2015 vinden er in het hele land herinneringsplechtigheden en -feesten plaats: Nederland bestaat 200 jaar als koninkrijk. De nadruk wordt daarbij gelegd op de staatskundige eenheid die het land ging vormen en op het proces waardoor grondrechten, vrijheid en democratie in toenemende mate verankerd raakten in het politieke stelsel. Maar gemakkelijk zou over het hoofd kunnen worden gezien worden dat de politieke gebeurtenissen 200 jaar geleden ook voor joods Nederland verstrekkende gevolgen hadden.

Chaos was het in 1813. De Franse troepen hadden hun hielen gelicht, maar hoe het precies verder moest, daarover bestond grote verdeeldheid. Het was een vacuüm waar uiteindelijk de orangisten van profiteerden. Door met de nodige daadkracht de prins van Oranje uit Londen te laten overkomen, wat de iconische scène op het strand bij Scheveningen opleverde, wist de orangistische factie iedereen een stap voor te zijn. De prins van Oranje kreeg vervolgens de niet-bestaande titel 'soeverein vorst' toebedeeld en begon het land naar zijn idealen vorm te geven. Dat proces werd door de grote winnaars van de oorlog tegen Napoleon, op het befaamde Congres van Wenen, in 1815 bekroond: de prins van Oranje mocht zich Willem I, koning der Nederlanden noemen. De oude Republiek der zeven verenigde Nederlanden was nu definitief ten onder gegaan. Vanaf dit moment was er nog slechts een Koninkrijk der Nederlanden.

Reactionaire tonen - Chaos was het ook in joods Nederland. Toen de Fransen weggingen, dachten de traditionele joodse elites, de rabbijnen en de *parnassiem* (bestuurders) dat hun tijd weer was gekomen. Net als voor de emancipatie van 1796 wilden zij weer een joodse gemeenschap die een eigen sociale en politieke subgroep in de samenleving vormde, de 'Joodse Natie'. Daarbinnen kon de *halacha* zo nauwkeurig mogelijk worden nageleefd én afgedwongen. De nieuwe elite van progressieve Joden schrok van de reactionaire tonen; zij wilden koste wat het kost de verworvenheden van de Bataafs-Franse tijd behouden: de gelijkberechtiging van Joden, de ingeperkte macht van rabbijnen en bestuurders en de politieke en sociale participatie van Joden in de samenleving.

Willem I had wel dringender zaken aan zijn hoofd toen hij net in Nederland was gearriveerd. De gemoederen in de joodse gemeenschap liepen echter zo hoog op dat een van de eerste zaken die hij wel moest behandelen de toekomst van de Nederlandse Joden was. Hij moest – geadviseerd door zijn ministers, ambtenaren en leidende Nederlandse Joden – de knoop doorhakken. Dat deed hij en daarmee werd de kaart van joods Nederland voor lange tijd getekend.

Zoals heel Willem I's politiek te karakteriseren valt als een grote continuïteit met de Bataafs-Franse periode, zo ook in zijn beleid voor joods Nederland. Koning Lodewijk Napoleon was al begonnen met een Opperconsistorie, waaraan alle joodse gemeenten werden onderworpen. Dat idee nam Willem I over: hij wilde per religieuze denominatie één duidelijk aanspreekpunt, die vervolgens ook zijn beleid tot in de kleinste plaatsen kon doorvoeren. De joodse gemeenten, die ervan droomden hun oude onafhankelijkheid terug te krijgen, zodat ze vrij van elkaar waren en de rabbijnen en de *parnassiem* het weer integraal voor het zeggen hadden, kregen nul op het rekest. Van hogerhand stelde Willem I vast: er moest één 'Israëlitisch kerkgenootschap' komen, waar alle joodse gemeenten toe behoorden.

Centrale structuur - Het hoofdbestuur, met een mond vol de Hoofdcommissie tot de zaken der Israëliteten geheten, kwam in het regeringscentrum Den Haag bijeen en werd door de koning persoonlijk benoemd. De centrale structuur werd steeds verder uitgebouwd: er kwamen regionale ressorten met hoofdsynagogen, ringsynagogen en 'bijkerken'; er waren opperrabbijnen, rabbijnen en godsdienstonderwijzers. Telkens was er sprake van een hiërarchie waarvan de top van de piramide steeds het Haagse hoofdbestuur vormde.

De schepping van Willem I bleek bestand tegen de tand des tijds. In 1870 moest de overheid de joodse gemeenschap als laatste religieuze denominatie dwingen om volgens de scheiding van kerk en staat volledig op eigen benen te gaan staan. Vanaf 1848, toen een nieuwe grondwet werd ingevoerd, had dat moeten gebeuren, maar joods Nederland bleef ertegen aan hikken. In 1870 werd het 'Israëlitisch kerkgenootschap' onafhankelijk van de overheid, maar de inmiddels vertrouwde structuur bleef vrijwel volledig bestaan. Alleen werden de Portugese gemeenten een eigen verband: het Portugees Israëlitisch Kerkgenootschap. De asjkenazische gemeenten gingen samen door als Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap. Beide mogen zich de erfopvolger van het 'Israëlitisch kerkgenootschap' van 1814 noemen en vieren in de nationale feestperiode 2013-2015 dus ook hun tweehonderdjarig bestaan. Dat kunnen PIK en NIK met des te meer reden doen, omdat hun reglementen en organisatiestructuur nog altijd in grote lijnen teruggaat op de schepping van Willem I.

Vaderlandse burgers - Waarom hechte Willem I en zijn team zo aan een centraal bestuur? Voor hen was dat de manier bij uitstek om ook inhoudelijk voortgang te boeken. Joden waren nu wel burgers geworden – een recht dat Willem I beslist niet wilde terugdraaien –, maar in de praktijk moest er nog veel gebeuren. Door de eigen talen – Jiddisj, Portugees, Hebreeuws – stonden de Joden apart van de rest van de samenleving. Bovendien waren ze nogal eenzijdig in een beperkt aantal beroepen geconcentreerd en woonden ze in de steden veelal bijeen in min of meer eigen wijken.

Integratie was daarom het devies. De Joden in het Koninkrijk der Nederlanden moesten echte Nederlandse Joden worden. Via de nieuwe centrale structuur konden allerlei integratiemaatregelen worden afgekondigd én worden doorgevoerd. Het joodse onderwijs moest omschakelen van het Jiddisj naar het Nederlands. De *droosjes* moesten geleidelijk aan eveneens in de landstaal worden gehouden. Maar daar bleef het niet bij. Ook de inhoud van de predikatie werd voorgeschreven: daarin moest worden opgewekt tot liefde voor koning en vaderland, tot arbeidszin en maatschappelijke deugden. Via de droosjes werden, kortom, burgerlijke waarden gepredikt. De veelal proletarische Nederlandse Joden moesten beschaafde burgers worden.

Het is een beleid dat ontegenzeggelijk succesvol is geweest. Binnen twee generaties had

joods Nederland van taal gewisseld, van het hier ter lande gesproken West-Jiddisj restte al spoedig niet veel meer dan woorden en een handvol gezegden. De integratie vertaalde zich ook politiek. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw werd de bovenlaag van joods Nederland actief in de liberale politiek – met allerlei gemeenteraadsleden, kamerleden en een minister als symbool –, terwijl de stedelijke massa in toenemende mate de weg naar de socialistische beweging vond.

Hollandse middelmaat - Maar meer nog dan in de 'oude kerkgenootschappen' PIK en NIK en de integratie, heeft de periode van Willem I zijn sporen getrokken in het ontstaan van die typisch Nederlands-joodse identiteit. Als er nu nog iets of iemand als 'écht Nederlands-joods' wordt aangewezen, dan zijn het vaak trekken die uit deze periode stammen. Want wat is dat, Nederlands-joods?

Het eigene school in de samenstelling van de twee woorden: joods op een Nederlandse manier, maar ook: Nederlands op een joodse manier. Die twee delen vulden elkaar aan en vulden elkaar in. Het gaf Nederlandse Joden een eigen karakter tegenover andere Joden – vooral Duitse en Oost-Joden –, maar ook een eigen identiteit in de Nederlandse samenleving.

Het was een begrip vol trots. Nederlands-joods betekende verworteld zijn in Nederland, orangistisch zijn en joods op een gematigd orthodoxe wijze, tolerant naar binnen en naar buiten.

Een teken van de Nederlands-joodse identiteit: het zegel dat het Israëlitisch Kerkgenootschap voerde.

Die houding valt het beste te karakteriseren met iets wat destijds als een echt Nederlandse eigenschap werd gezien: 'Hollandse middelmaat'. Nederlanders, en dus ook Nederlandse Joden, zouden altijd het juiste midden zoeken en een grote afschuw hebben van extremen. Daarom – zo werd voor 1940 altijd gezegd – waren de twee extremen hier nooit echt van de grond gekomen: het liberale Jodendom uit Duitsland en de ultra-orthodoxie uit Oost-Europa. Hier werd een gematigde middenkoers gevaren: orthodox, maar zonder scherpe kantjes.

Dat zelfbeeld én de strakke centrale organisatiestructuur zullen er zeker aan hebben bijgedragen dat het liberale Jodendom in Nederland veel later dan elders wortel schoot. Het zal er ook aan hebben bijgedragen dat toen er vooral in de naoorlogse periode allerlei Liberaal-Joodse Gemeenten ontstonden, die vaak opnieuw probeerden een 'Hollands gematigde' koers te varen.

Daarmee is tweehonderd jaar Koninkrijk der Nederlanden iets dat alle Nederlandse Joden direct aangaat. Elk van de joodse 'kerkgenootschappen'

draagt sporen uit de tijd van Willem I en elke Nederlandse Jood draagt de erfenis van de integratie. Of dat reden is voor een feestje of meer iets voor kritische reflectie, dat zal ieder voor zich moeten bepalen. Maar de schaduw van Willem I valt hoe dan ook over joods Nederland – tot in 2013.

* Dit artikel verscheen eerder in 2013 in het Rosj Hasjana nummer van *Levend Joods Geloof*, dat na een fusie de naam *Joods nu* heeft gekregen.

Dr. Bart Wallet is historicus, gespecialiseerd in joodse geschiedenis, en verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. In het officiële herdenkingsboek dat in november 2013 in de Ridderzaal aan koning Willem-Alexander werd aangeboden, *Een nieuwe staat – het begin van het Koninkrijk der Nederlanden*, schreef hij een hoofdstuk over 200 jaar Koninkrijk en Joods Nederland.

JUDAICA-AGENDA – Najaar 2014

12-10-2014 - **Tentoonstelling**

"Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 4 (jeugdigen met korting).

29-10-2014 tot 15-11-2014 - **Tentoonstelling**

"Chagall in de Sionskerk". Een expositie van voorstudies, vooral litho's, die Marc Chagall gemaakt heeft voor de glas-in-loodramen van het Hadassah-ziekenhuis in Jeruzalem, waarin hij een droomachtige verbeelding van de twaalf stammen van Israël gegeven heeft. Organisatie: Werkgroep Chagall in de Sionskerk in samenwerking met galerie Wuyt te Amsterdam. Plaats: Sionskerk, Glanerbeek 10, Zwolle. Tijd: iedere vrijdag en zaterdag van 10.30-16.30 uur en op afspraak. Toegang: gratis. Meer info op de website Chagallindesionskerk.nl.

9-11-2014 - **16de Samuel Hirschlezing**

Organisatie: Stichting Judaica Zwolle in

samenwerking met het Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Plaats: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 11.00 tot 12.30 uur (10.30 uur zaal open). Toegang: € 10 aan de zaal. Om 13.00 uur kunnen belangstellenden tegen betaling van € 4 deelnemen aan een rondleiding door de synagoge.

9-11-2014 - **Tentoonstelling**

"Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Organisatie: Stichting Judaica Zwolle. Plaats: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.00 uur. Toegang: € 4 (jeugdigen met korting).

12-11-2014 - **Lezing**

Drs. Ruud Bartlema over "Chagall en de ramen". Organisatie: Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle in samenwerking met de Werkgroep Chagall in de Sionskerk. Plaats: Sionskerk, Glanerbeek 10, Zwolle. Tijd: 19.30 uur. Toegang: gratis.

De herontdekking van de rituele baden*

Door Catharina Groenendal | Stichting Folkingestraat Synagoge | Groningen

Het Groninger mikwe, dat na de Tweede Wereldoorlog spoorloos leek, is in het eerste lenteweekend van 23 maart 2014 weer tevoorschijn gehaald. We wisten dat er in het Rabbinaatshuis (het hoge witte hoekpand naast de Synagoge) ergens een mikwe moest zijn, want bij de bouw van dit pand in 1890 ging het o.a. over een badhuis met badmeesterwoning. Maar waar waren die baden precies geweest?

Locatie

Al langer was er het verlangen om het rituele dompelbad weer tevoorschijn te halen. We hadden een vage foto van een intussen dichtgegooid bad, maar konden hieruit niet de juiste locatie herleiden. Een ontmoeting met mijn buurtgenoot Frans Wiersema bracht deze zoektocht in een stroomversnelling. Frans bleek als student bouwkunde in het Rabbinaatshuis te hebben gewoond. Hij vertelde dat er in zijn kamertje in de cementen vloer donkere hardstenen randen te zien waren, dat maakte hem toen zeer nieuwsgierig. Enig graafwerk maakte een traprede zichtbaar, waardoor hij veronderstelde dat er zich wellicht een tunnel naar de synagoge onder zijn vloer bevond. Ik kon hem vertellen dat hij waarschijnlijk bovenop een mikwe had gewoond! Het Groninger Archief moest uitkomst brengen en na lang zoeken vonden we dan uiteindelijk een oude bouwtekening met de exacte locatie van zelfs vier naast elkaar liggende badkamertjes. Twee mikwes bleken zich te bevinden onder het cement van onze opslagruimte, de andere twee liggen nog steeds onder de vloer aan de andere kant van de muur, waar wellicht geheel onwetend een student bovenop woont. Dat deel van het Rabbinaatshuis is nu van wooncorporatie Lefier.

Naoorlogse geschiedenis

De huidige Joodse Gemeente, die pas sinds 1981 haar diensten en bijeenkomsten weer in de, dat jaar geheel gerenoveerde en opnieuw ingewijde synagoge houdt, wist niets meer van deze mikwes. Na de Tweede Wereldoorlog zag het toenmalige bestuur zich genoodzaakt zowel de Synagoge als het Rabbinaatshuis te verkopen. Alle hun activiteiten vonden daarna plaats in de voormalige kleinere jeugdsjoel in de Folkingedwardsstraat. De heer Brink, voorganger van het Apostolisch Genootschap, kocht in 1952 de synagoge en een klein deel van het Rabbinaatshuis. Het andere deel van het Rabbinaatshuis kwam uiteindelijk in het

bezit van een kamerverhuurbedrijf. De synagoge veranderde gedurende twintig jaar in wasserij/ververij Astra. Het Apostolische Genootschap, werd in 1955 de nieuwe eigenaar van de beide panden. Zij hielden hun kerkdiensten in een afgetimmerde ruimte boven de wasserij, ook bijna twintig jaar. Onlangs vertelde iemand van dat Genootschap mij dat zij in hun deel van het Rabbinaatshuis destijds een bad in de grond aantroffen, waarvan zij veronderstelden dat dit voor een dooprutueel werd gebruikt. Het bad werd dichtgegooid en de kamer werd een knutselwerkplaats.

Dit bad is een van de twee baden die nu weer zichtbaar zijn gemaakt. Dit blootleggen van de baden gebeurde op geheel vrijwillige basis door Frans Wiersema, die intussen een eigen bouwbedrijf heeft en bekend is met restauratiewerk. Eindelijk kon Frans het geheim van zijn studentenkamer van toen blootleggen, met veel beter materiaal dan destijds. Vrijwilligster Tatjana (archeologe) was al heel voorzichtig begonnen om een hoek van de blauwstenen rand weer onder het cement tevoorschijn te halen. Maar met het werkmateriaal van Frans ging deze opgraving opeens een stuk sneller. Het was heel bijzonder om te zien hoe hij door de betonnen afdeklaag een rondje boorde en hoe dan weer zichtbaar werd wat minstens zestig jaar bedekt is geweest. Het bleek dat de muur die tussen beide kamertjes was, als puin in de baden is gestort. Dat betekende veel graafwerk en volle, zware kruiwagens die afgevoerd moesten worden. Ook vrijwilliger Joost, die zich een rustige middag achter de balie had voorgesteld, stortte zich enthousiast in het bad, om met uitgraven te helpen. Tussen het puin werd allerlei materiaal gevonden, zoals een oude klokvlotter, een slofje, kapotte nylons en een plastic fles bleekwater van 47 cent. Uiteindelijk kwamen bij beide mikwes zeven gave natuurstenen treden tevoorschijn, precies het voorgeschreven aantal. Het was een weekend om

nooit te vergeten. Marcel Wichgers (uitvoerend directeur) heeft het proces gefilmd. Wat is de geschiedenis van deze mikwes, hoe zijn ze gebruikt? We wilden er alles van weten. Dit betekende dat ik me, als leek, met veel overgave en verwondering in een van de belangrijkste rituelen van het Joodse geloof hebt verdiept.

Het mikwe

Reinheid en hieraan verbonden rituelen zijn erg belangrijk in de Joodse religie. De aanwezigheid van een mikwe is volgens de Joodse wet dan ook belangrijker dan een synagoge, omdat godsdienstoefeningen ook in een andere ruimte gehouden kunnen worden. Bij het mikwe is dit niet mogelijk, omdat er speciale voorschriften zijn. Zo'n mikwe moet altijd in de grond gebouwd worden en mag niet verplaatsbaar zijn. Het woord mikwe is Hebreeuws: *mikwa*, mv *mikwa'ot* of mikwes en betekent letterlijk 'een verzameling van water'. Met de aanduiding mikwe wordt over het algemeen een speciaal voor dit ritueel gebouwd bad bedoeld. In plaats van een mikwe kan eventueel een natuurlijke waterbron gebruikt worden, als deze tenminste aan bepaalde voorwaarden voldoet, dat beslist een rabbijn. Hoewel vroeger het mikwe een belangrijke rol speelde bij de Tempeldiensten, wordt tegenwoordig het rituele bad vooral binnen het huwelijk gebruikt. Dit betekent niet dat mannen niet meer in het mikwe gaan, maar er zijn geen strikte voorschriften, zoals voor getrouwde vrouwen.

Er zijn mensen die denken dat een goed bad of een uitgebreide douche gelijkwaardig is aan een onderdompeling in een mikwe, maar dit is eigenlijk niet het geval. De uitgebreide wasbeurt vooraf is slechts een noodzakelijke voorbereiding voor de gang naar het werkelijke mikwe. En zelfs als je je thuis al hebt gewassen, moet je toch voorafgaand aan de onderdompeling eerst nog even een douche nemen in de mikwe ruimte. Alle precieze voorschriften omtrent deze rituele onderdompeling zal ik u besparen, maar er blijft nog wel genoeg te melden over. De essentie van het mikwe is dat het bad gevuld is met levend water (meestal regenwater) of dat het bad in direct contact staat met levend water. Moderne mikwes bevatten vaak wel 1000 liter water. Er zijn momenteel zes mikwes in gebruik in Nederland.

Er staat geschreven...

Er zijn strenge rabbinale voorschriften verbonden aan mikwes. Dit gaat o.a. over de bouw, de grootte

Groninger mikwe met zeven traptreden en Frans Wiersema druk aan het werk.

van de gebruikte buizen en de hoeveelheid “levend” water (minimaal 350 liter) dat aan een mikwe toegevoegd moet worden. Een voorbeeld van hoe het nu in Rotterdam gaat. Hun bad wordt eerst helemaal gevuld met leidingwater, dat wordt aangevuld met warm water. Dit mikwe staat middels een buis in verbinding met “de bron”, dus het bassin waar regenwater in wordt opgevangen. Bovenin het mikwe loopt een buis naar deze bron. Bij de onderdompeling, als het water in het mikwe een hoger peil bereikt, loopt er door deze buis regenwater in het mikwe (communicerende vaten). Pas als deze buis met regenwater is gevuld en in contact komt met het leidingwater in het bad, wordt dit bad een echt mikwe. Dit bad heeft dan dus via die buis contact met de bron, die helemaal uit levend water bestaat.

Alles verloopt in een mikwe volgens strikte regels. Alle sieraden moeten bijvoorbeeld af en make-up en nagellak worden verwijderd. Nagels geknipt, haren gewassen en los gekamd, ja van nagel tot navel dient alles nauwkeurig gereinigd te worden. Er mag geen enkele substantie op je lichaam zitten die een afscheiding (chatsietsa) vormt tussen het lichaam en het mikwewater. Daar kan het water dan niet voldoende komen en dan is

de onderdompeling (tevila) ongeldig. Nu is het overigens niet de bedoeling dat je met je mond wijd open kopje onder gaat, maar je houdt je lippen ook niet stijf op elkaar. Er is altijd een mikwewrouw aanwezig. Je kondigt vooraf je komst aan en dan zorgt zij dat het bad op de juiste manier gevuld wordt en ze inspecteert dus of jij aan alle voorwaarden voldoet om het mikwe in te mogen. En ze kijkt of jij je wel drie keer helemaal onderdompelt. Omdat dit mikwewater werkelijk overal je lichaam moet raken moet je niet teveel gebukt staan, vanwege de huidplooien. Je daalt af in het bad middels de altijd aanwezige zeven traptreden. Je mag je tijdens de onderdompeling nergens aan vasthouden. Je gaat een beetje door je knieën en je houdt je armen voor je, met de vingers gespreid. Daarna ga je helemaal kopje onder, ook het haar moet in één keer helemaal onder water. Na de eerste onderdompeling zeg je de bijbehorende lofzegging (beracha). Daarvóór maak je met je armen een scheiding tussen je hart en je schaamdelen, door bijvoorbeeld je armen onder je borst te vouwen. De mikwewrouw kan je, indien nodig, de Beracha aanreiken op papier. De lofzegging kan ook op de wand bij het mikwe staan geschreven en wordt in het Hebreeuws uitgesproken. Ze staat vaak ook fonetisch opgeschreven. Ze luidt: *Asjer Kiddesjanoe Bemitsvotav Vetsivanoe Al Hatevila*. “Geprezen bent U G'd, onze Heer, Koning van de wereld die ons geheiligd heeft met Uw geboden en ons de onderdompeling opgedragen heeft”.

De meeste vrouwen doen de onderdompeling in Nederland drie keer, maar deze gebruiken verschillen, dit is o.a. afhankelijk van het land van herkomst. Na de tweede of derde onderdompeling wordt ook wel een persoonlijk gebed uitgesproken.

Gebruik van het mikwe

Waarom ga je naar het mikwe? Het juiste antwoord luidt dan: ”Om G'ds gebod op te volgen”. Bij de volgende situaties wordt het mikwe gebruikt.

- Kort vóór haar huwelijk moet de vrouw in het mikwe zijn geweest. In Israël wordt dan vaak met de aanstaande bruid in het badhuis een echt vrouwenfeest gevierd, met drank en lekker eten. Ook sommige orthodoxe mannen gaan voor hun huwelijksdag naar het mikwe.
- Een gehuwde joodse vrouw moet zich telkens na afloop van zeven dagen zonder bloeding die beginnen nadat ze haar menstruatie heeft gehad

onderdompelen in het mikwe. Deze periode is altijd twaalf dagen. Daarna mag ze pas weer seksueel contact hebben met haar man. De bedoeling hierachter is o.a. dat het verlangen naar elkaar wordt geprikkeld door de dagen van onthouding. Een andere reden voor onthouding is dat de menstruatie wordt gezien als het verloren gaan van potentieel leven. Door de onderdompeling in levend water wordt ze eigenlijk weer herboren, ze maakt dan opnieuw contact met de Bron van het leven.

- Na de geboorte van een kind.
- Als iemand zich bekeert tot het Jodendom gaat hij of zij als laatste overgangsrutueel in het mikwe. Dit hele proces staat onder leiding van drie rabbijnen van het Beit Din. Ook het eetgerei van de betrokken persoon wordt dan ritueel ondergedompeld.
- Vrouwen gaan naar het mikwe als het duister is. Mannen gaan overdag. Als er een bezwaar is om in het donker over straat te gaan, kan er altijd een uitzondering worden gemaakt, in overleg met de rabbijn.
- Orthodoxe mannen gaan vooral naar het mikwe voor belangrijke Joodse feestdagen, zoals bij Jom Kippoer (Grote Verzoendag) en Rosj Hasjana (Joods Nieuwjaar). Daarnaast ook wel bij het begin van de sjabbat en/of bij iedere Joodse feestdag.
- Nieuw eetgerei (behalve wat van hout is) wordt eerst ritueel gereinigd, dit gebeurt meestal in een mikwe. Dit ritueel heet *touwelen*. Meestal hoeft bestek uit Israël niet getouweld te worden. In Amsterdam is een speciaal touwelmikwe. Deze mikwes zijn kleiner en hoeven geen zeven traptreden te hebben. In Groningen mag je touwelen in het Helperdiepje. Om daarna al deze pannen, borden en bestek thuis weer grondig schoon te maken! De rabbijnen geven aan in welk natuurlijk water in de omgeving een dergelijke handeling verricht kan worden.

Voor mij was deze onderdompeling in de wetenswaardigheden rondom het mikwe een verhelderende ervaring. Vroeger, toen Joods zijn vaker samenviel met religieus Joods zijn, werd er veel meer gebruik gemaakt van de mikwes. Tegenwoordig is zo'n 80% van de Joodse bevolking in Nederland meer cultureel Joods, ieder op zijn/haar eigen manier, maar er zal altijd een groep blijven die zich wil houden aan de voorgeschreven Joodse wetten. Voor Groningen zijn de opgegraven mikwes een belangrijk Joods

cultureel erfgoed, waar ooit honderden mensen, vooral vrouwen, gebruik van maakten. Kom maar eens kijken!

* Opmerking van de redactie: de oorspronkelijke tekst van de auteur is met haar goedvinden op een aantal plaatsen gewijzigd en in overeenstemming gebracht met de tekst van de publicatie in JaGDaf van 20 juni 2014.

BIBLIOTHECARIA

In het leslokaal van de Stichting Judaica bevindt zich een kleine bibliotheek met boeken en andere materialen over het Jodendom en aanverwante onderwerpen. De collectie bevat onder andere verscheidene titels die gebruikt kunnen worden als aanvullend materiaal voor de cursussen van de Stichting Judaica. De collectie wordt verkregen uit schenkingen of aankoop. Hieronder volgen wat leessuggesties bij de cursussen van het komend seizoen.

Vrij leerhuis 1.

Het eren van de vader en de moeder

De tien geboden/ door Marc Alain.

Plaatscode : 223 ALA

Vrij leerhuis2.

Als een duif naar het land Assur : het

Bijbelboek Jona

Het boek Jona als Midrasj/ door Peter van 't Riet

Plaatscode "226.4 RIET"

Korte cursus 2

Bijbelse vrouwen

Bijbelse vrouwen van Abigail tot Zilpa/ door Foekje Dijk

Plaatscode: 224 Dijk

Korte cursus 3

Het Jodendom laat je niet los : over schrijvers en hun Jodendom

Het Jodendom laat je niet los / Leo Frijda

Plaatscode : 810 FRIJ

Een reis door de moderne Joodse literatuur/

Ruth. Wise

Plaatscode : 610 WISE

Korte cursus 5

Joodse Feestdagen

Van Jom tot Jom : Joods leven van dag tot dag

Plaatscode : 213 Van

Joodse feestdagen/ E. van Voolen

Plaatscode : 213 VOOL

Jeannette Hansma

Bibliothecaresse Stichting Judaica Zwolle

jhhansma@gmail.com

Joodse humor van Moos en Sam tot Abraham

De afgelopen jaargangen schreef Peter van 't Riet voor ons bulletin een serie van tien artikelen over joodse humor. Deze teksten heeft hij nu verwerkt en uitgebreid tot een boek over het onderwerp met de titel "Joodse humor : Van Moos en Sam tot Abraham". Het boek is geen witzensbundel met een beknopte inleiding geworden. Het bevat een persoonlijke speurtocht naar de bronnen en genres van de joodse humor. Deze speurtocht begint in onze tijd met Nederlands-joodse humoristen als Max Tailleur en Meyer Sluyser. Daarna neemt de auteur u mee door de geschiedenis en langs verschillende landen om via de Talmoed uit te komen bij de humor van de Bijbel. Het laatste hoofdstuk besteedt tot slot nog aandacht aan enkele vormen van joodse humor in beeldvorm. Alles wat u altijd al aan joodse humor had willen begrijpen vindt u in dit boek.

Meer informatie kunt u vinden op de website www.petervantriet.nl. Het boek is te koop bij internetboekhandel Folianti (www.folianti.com).

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar. Een jaargang loopt van oktober t/m juli. De abonnementsprijs bedraagt € 8,00 per jaar, over te maken na ontvangst van een factuur. Een abonnement kan men aanvragen via info@judaica-zwolle.nl.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, tentoonstellingen, etc. in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- J.J. Dekker (secretaris)
- Mw. R.J.S. Hamburger (coördinator rondleidingen en tentoonstelling)
- Mw. J.J. Hansma (bibliothecaris)
- Mw. J. van Harten-Wondergem (administrateur)
- W.H. Neevel (voorzitter)
- Mw. S. Prins (penningmeester)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Deze folder kan worden aangevraagd bij de administrateur mw. J. van Harten-Wondergem (038-4651347) of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie over de cursussen, de Judaica-agenda en andere activiteiten van de Stichting is te vinden op de website: www.judaica-zwolle.nl. De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mw. J.J. Hansma.

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8, met als thema 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is eenmaal per maand op zondag geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de datums de Judaica-agenda in dit bulletin). Dan wordt er vanaf 14.00 uur ook een rondleiding verzorgd.

De Stichting werkt bij gelegenheid samen met: de Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, en andere regionale en landelijke organisaties met een soortgelijke doelstelling.

Giften voor ons werk zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op rekening NL07INBG0000259272 t.n.v. Stichting Judaica Zwolle te Zwolle.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt 1 januari 2015. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van december te zijn ingeleverd via info@judaica-zwolle.nl.

DE ADMINISTRATIE

De administratie van de Stichting Judaica Zwolle wordt verzorgd door Mieke van Harten-Wondergem te Zwolle. Zij is te bereiken via tel.nr. 038-4651347 of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl.

JUDAICA BULLETIN

De redactie van het Judaica Bulletin bestaat uit: Peter van 't Riet en Wim Neevel. Abonnementen en jaargangen lopen per cursusjaar (september t/m juli). Opzeggingen zijn alleen mogelijk m.i.v. een nieuwe jaargang.

TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE

De tentoonstellingscommissie bestaat uit: Riwkah Hamburger (voorzitter), Hanneke Brem, Michel Canter, Henrike de Graaf, Marguerite Groot-Segond, Jaap Hagedoorn, Rosa Lemstra, Elmer Lugtigheid (PR), Ingrid Petiet, Caroline Rouwendal-Estoppey, Hanna Sijmons.

WERKGROEP CURSUSSEN

De werkgroep cursussen bestaat uit: Johan Dekker (secretaris), Arie Driesprong, Riwkah Hamburger, Jeannette Hansma, Mieke van Harten-Wondergem, Wim Neevel (voorzitter), Wil Wolters.

E-MAIL EN WEBSITE

De mailbox info@judaica-zwolle.nl van de stichting wordt beheerd door Lidy van Dam. Via dit e-mailadres kan men toezending van het cursusprogramma of andere informatie vragen. De website wordt onderhouden door Johan Dekker. Vragen over de inhoud van de website kan men stellen aan het bestuur via ons mailadres info@judaica-zwolle.nl.

RONDLEIDINGEN IN SYNAGOGES

Rondleidingen in de synagoge van Zwolle met bezoek aan de tentoonstelling voor groepen van meer dan 15 personen kunnen worden aangevraagd via info@judaica-zwolle.nl. Entree: € 4,00 voor volwassenen (kortingen voor jeugdigen).